

5 листопада 2016 р. виповнилося 60 років **Леоніду Ушкалову** – доктору філологічних наук, професорові кафедри української літератури Харківського педагогічного інституту імені Григорія Сковороди, відомому літературознавцеві, письменнику. Кандидатську дисертацію “Творчість Григорія Сковороди і антична культура” під керівництвом О. Мишанича захистив у 1989 році в Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, і тут-таки в 1996-му – докторську дисертацію “Література українського бароко в її зв'язках із філософією”. Він автор близько 300 наукових і науково-популярних праць, серед яких два десятки книжок: “Нариси з філософії Григорія Сковороди” (Харків, 1993), “Світ українського бароко” (Харків, 1994), “Григорій Сковорода і антична культура”

(Харків, 1997), “З історії української літератури XVII–XVIII століть” (Харків, 1999), “Українське барокове богومислення” (Харків, 2001), “Два століття сквородіяни” (Харків, 2002), “Григорій Сковорода: семінарії” (Харків, 2004), “Есеї про українське бароко” (Київ, 2006), “Від бароко до постмодерну” (Київ, 2011), “Реалізм – це есхатологія: Панас Мирний” (Харків, 2012), “Сковорода, Шевченко, фемінізм...” (Харків, 2014), “Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання” (Харків; Едмонтон; Торонто, 2014), “Що таке українська література” (Львів, 2015), “Україна і Європа” (Харків, 2016) та інші.

Л. Ушкалов як автор передмов і коментарів подарував читачам цілу низку видань, зокрема: “Григорій Сковорода. Сад божественних пісень” (Харків, 2002, 2011), “Барокова поезія Слобожанщини” (Харків, 2002), “Дмитро Чижевський. Філософія Г. С. Сковороди” (Харків, 2003, 2004), “Тарас Шевченко. Гайдамаки” (Харків, 2011, 2013), “Григорій Квітка-Основ'яненко. Маруся: повісті та оповідання, драматичні твори” (Харків, 2012), “Тарас Шевченко. Катерина” (Харків, 2013), “Павло Тичина, Максим Рильський. Вибрані твори” (Харків, 2013), “Тарас Шевченко. Щоденник” (Харків, 2011, 2014) та інші. Найпомітніші серед цих проектів – “Григорій Сковорода. Повна академічна збірка творів” (Харків; Едмонтон; Торонто, 2011) та “Архів Розстріляного Відродження: матеріали архівно-слідчих справ українських письменників 1920–1930-х років” (Київ, 2010). Своєю часу Л. Ушкалов був організатором і науковим керівником бібліографічного проекту “Два століття сквородіяни”, у якому брали участь учені з України, Австрії, Італії, Канади, Молдови, Польщі, Росії, Румунії та США, науковим і літературним редактором проекту “Українське бароко”, автором і рецензентом таких академічних проектів, як “Історія української літератури у дванадцяти томах”, “Шевченківська енциклопедія” та інші.

Вітаючи Леоніда Володимировича з першим поважним ювілеєм, пропонуємо читачам фрагмент із його нової, ще не опублікованої праці “Григорій Сковорода”.

Леонід Ушкалов

УДК 821.161.2 Сковорода

ВІД СКОВОРОДИ – ДО МАРКСА, ВІД МАРКСА – ДО СКОВОРОДИ

У статті розглянуто місце та роль філософії Григорія Сковороди (1722–1794) в українській інтелектуальній традиції ХХ століття. На прикладі творчості футуристів та “шістдесятників” автор пробує показати, що зміну ідейних засад української “лівої” інтелігенції цього часу можна окреслити як рух від Сковороди до Маркса, а від Маркса – знову до Сковороди.

Ключові слова: деструкція, революція, традиція, футуризм, “шістдесятництво”.

Leonid Ushkalov. From Skovoroda - to Marx, from Marx - to Skovoroda

The article examines place and role of Hryhoriy Skovoroda's (1722–1794) philosophy in Ukrainian intellectual tradition of the 20th century. Based on the works of futurists and ‘sixtiers’ the author tries to show that changing ideological foundations of Ukrainian ‘left’ intellectuals of the time can be described as a movement from Skovoroda to Marx and from Marx – back to Skovoroda.

Key words: destruction, revolution, tradition, futurism, ‘sixtiers’.

Двадцятье століття розпочалося з жесту радикального заперечення традиції. 20 лютого 1909 року на першій сторінці щоденної паризької газети “Le Figaro” Філіппо Томмазо Марінетті надрукував свій “Manifeste du Futurisme”, у якому

рішуче заперечив минуле в ім'я майбутнього. Мовляв, наш маніфест “перекине і спопелить увесь світ. Цим маніфестом ми закладаємо сьогодні основи футуризму. Час звільнити Італію від усієї цієї зарази – істориків, археологів, мистецтвознавців, антикварів” [58]. І далі: “Агов, де ви там, славні палії з обпаленими руками! Мерщій сюди! Мерщій! Дайте вогню полицям бібліотек! Спрямуйте воду каналів у музейні схрони й затопіть їх!.. І нехай течія понесе великі полотна! Нумо за кирки й лопати! Руйнуйте старі міста!” [58]. А насамкінець Марінетті проголосив: “Ми наперед знаємо, що скаже нам наш нібито прекрасний розум. Ми, скаже він, усього лиш діти і продовження життя наших предків. Ну то й що! Ну й нехай! Подумаєш!.. Гидко слухати! Киньте без кінця верзти ці нісенітниці! Підведіть-но ліпше голови! І знов із самісінької вершини ми кидаємо виклик зорям!” [58].

Ось вона – футуристична революція чи, як казав Ґео Шкурупій у статті “Маніфест Marinetti і панфутуризм”, надрукованій 1922 року в “Семафорі у майбутнє”, “шалена деструкція (руйнування) і заперечення старого мистецтва” [61, 124]. Цю деструкцію породжувало гостре відчуття того, що “сучасне мистецтво розвивається шляхом чистого естетизму й поза життям”, а “стиль нашого часу створюється поза межами мистецтва” [33, 40]. Отже, “потрібні сильні й радикальні заходи, щоб фетишизм старовини не затуляв перед нами сучасності і справжнього живого життя; потрібні нові варвари, потрібні здорові, міцні руїтники” [33, 40]. Так писав Сергій Ромов у вересневому числі “Нової Ґенерації” за 1929 рік, у статті “Від дадаїзму до сюрреалізму”. Відтепер – повторімо слова того-таки “Семафора у майбутнє”: “Привид блукає по Європі – привид футуризму” [3, 104], – що звучать, немов луна “Маніфесту комуністичної партії” Маркса й Енгельса: “Ein Gespenst geht um in Europa – das Gespenst des Kommunismus” [59, 3].

А рівно за п'ять років після появи маніфесту Марінетті “привид футуризму” завітає й до України. Футуристична революція розпочнеться в нас виходом крихітної (всього на вісім сторінок) книжечки Михайля Семенка “Дерзання”, що побачила світ у Києві в лютому 1914-го. Певна річ, прояви футуризму були в Україні й раніше, але у візії самих футуристів їхня історія бере свій початок якраз від “Дерзання” Семенка. Ось свідчення щойно згаданої “Нової Ґенерації” – часопису, що його видавав Семенко за зразком двох чи не найвідоміших авангардистських журналів світу – берлінського “Querschnitt” та паризького “Cahiers d'Arts”. У дев'ятому числі “Нової Ґенерації” за 1928 рік прямо сказано: “В лютому м-ці 1929 р. стане 15 років існування українського футуризму. Р. 1914 в лютому вийшла уперше у світ перша збірка творів поетичних Михайля Семенка “Дерзання”, що становить ювілейну дату” [9].

Може, ніхто б і не звернув уваги на Семенкові “Дерзання”, якби там не було невеличкої передмови за назвою “Сам”. Вона звучить ось так: “Ей ти, чоловіче, слухай сюди! Та слухай же – ти, чудовий цілком! Я хочу сказати тобі декілька слів про мистецтво й про те, що до нього стосується – тільки декілька слів. Немає нічого ліпшого, як розмовляти з тобою про мистецтво, чоловіче. Я берусь руками за боки й регочусь. Я весь тремчу від сміху – вигляд твій чудовий, чоловіче! Ой, та з тобою ж пекельно весело!.. Ах, з тобою страшенно тоскно... я не хочу з тобою говорити. Ти підносиш мені засмальцьованого “Кобзаря” й кажеш: ось моє мистецтво. Чоловіче, мені за тебе соромно... Ти підносиш мені заязлені мистецькі “ідеї”, й мене канудить. Чоловіче. Мистецтво є щось таке, що тобі і не снилось. Я хочу тобі сказати, що де є культ, там немає мистецтва. А передовсім воно не боїться нападів. Навпаки. В нападах воно гартується. А ти вхопивсь за свого “Кобзаря”, від якого тхне дьогтем і салом, і думаєш, його захистить твоя пошана. Пошана твоя його вбила. Й немає йому

воскресіння. Хто ним захоплюється тепер? Чоловік примітивний. Якраз вроді тебе, показчиком якого є “Рада”. Чоловіче. Час титана перевертає в нікчемного ліліпута, і місце Шевченкові в записках наукових товариств. Поживши з вами, відстаєш на десятиріччя. Я не приймаю такого мистецтва. Як я можу шанувати тепер Шевченка, коли я бачу, що він є під моїми ногами? [...] Але не можу й я уникнути сього святкування. Я палю свій “Кобзар” [21, 28].

Хіба це не нагадує негативістського пафосу Марінетті! Мабуть, таки і справді, як писав Олег Ільницький у своїй книжці “Український футуризм”, схожість українського футуризму з футуризмом італійським “полягає передусім у запеклій боротьбі проти традиційних цінностей і смаків” [21, 367]. А як можна було найзапекліше боротися в Україні початку ХХ століття “проти традиційних цінностей і смаків”? Певна річ, “спаленням” “Кобзаря”. Так і зробили наші футуристи. Їхнє заперечення Шевченка почалося ще в 1913 році, коли кумир Санкт-Петербурзької мистецької богеми Василюк Гнідов написав в одній зі своїх “егофутурних пісень”: “Усім набридли Тарас Шевченко / Та гопажник Кропивницький” [16, 387 прим.]. Але цей випад, здається, мало хто помітив. А ось тепер, у лютому 1914-го, коли українська громадськість, долаючи потужний імперський спротив, урочисто відзначала сторіччя з дня народження Шевченка, Семенкові “Дерзання” зумовили справжній вибух емоцій. Я не буду торкатися цього питання. Просто хочу підкреслити, що український футуризм народився в 100-літній ювілей Шевченка і що він розпочав свою історію з домежно радикального негативістського жесту – зі “спалення” “Кобзаря”. Звісно, це була негачія не так, власне, Шевченка, як, кажучи словами Хвильового, “закобзареної психіки” українців. Сам по собі поет важив для футуристів багато. Недарма Семенко хотів стати “Шевченком ХХ століття”. Хіба ж ні, коли збірку своїх творів, видану в Києві 1924 року, він назвав “Кобзарем”. Семенкові алюзії на Шевченка були такі виразні, що часом давали привід говорити про його звичайні заздрощі до великого поета. Приміром, виступ Семенка у справі спорудження пам’ятника Шевченкові хтось зі слухачів-одеситів зрозумів так, нібито доповідач казав, мовляв, “спочатку треба збудувати пам’ятника – йому, Семенкові, а потім уже Шевченкові” [36, 32]. “Бідний хлопець уявив, – іронічно зауважив із цього приводу Семенко в десятому числі “Нової Ґенерації” за 1930 рік, – що я заздрю Тарасу Григоровичу Шевченкові!” [36, 33].

Ні-ні, жодних заздрощів тут не було й не могло бути, бо Шевченко для Семенка – поет минулого. Згадаймо його промовисту репліку в “Зустрічі на перехресній станції”: “Краще, ніж читати одноманітне сюсюкання сосюр з маленької літери або видушувати поезію з тичининських поетичних сопляків – розгорнути Пушкіна або Шевченка, але, на жаль, я їх перечитав, коли ще був у першій класі підготовчої школи. Не можна хронічно годуватися консервами. “Укрнархарч” і той дає часом свіжі котлети, а як же тоді бути літературі?” [34, 312]. Класика – це “консерви”, а справжня творчість – безугавний рух уперед. Футуристи не мали звички озиратись назад, інакше можна було відстати від біжучої миті. Той, хто дивиться назад, у минуле, приречений на відставання, бо минуле – це те, що накладає на тебе пута, гальмує стрімкий рух у майбутнє. По-моєму, наші футуристи напрочуд тонко відчували, що історія – річ гірка на смак. Словом, вони ніколи б не погодилися з думкою героя “Емальованої миски” Домонтовича: “Історія для мене – проекція в майбутнє, проект майбутнього. Це той схематичний план, що його викреслило минуле, щоб ми й наші нащадки збудували за ним будівлю” [13, 131]. Ні й іще раз ні! І річ не в тому, що для футуристів, як писав Василь Еллан-Блакитний у статті “Деякі уваги до пропозиції Аспанфут”, “та істина, що зародки елементів нового криються в старому, як метелик у коконі, – невідома” [3, 106]. Наші футуристи чудово розуміли цю

істину, але, вслід за Марінетті, не хотіли її визнавати. Для них історія – то не проекція минулого в майбутнє, а радше навпаки – проекція майбутнього в минуле. Якраз вона перетворювала Шевченка на “першого українського футуриста”, як-от у циклі “Реабілітація Т. Г. Шевченка” на сторінках “Нової генерації”. Сам Михайль Семенко (під позиченим у Костя Буревія прибраним ім'ям “Едвард Стріха”) прямо писав про це в поезії 1928 року “Без ікон і без трупів!!!”. “Гей ви! – каже він, звертаючись до різних “шевченкознавців”. – Ніколи ви не спините / руху поступу, в майбутнє / рейд! / Ми йдемо / по ваших спинах / і налігачами / тягнемо вас / вперед. / Годі. / Сьогоднішні футуристи / перед брамою в залізний / соціалізм / схиляють в пошані / голови / перед першим українським / футуристом. / Гелло, Тарасе Григоровичу! / Наша бере! / Наша бере! / Неокласик Безштанькович – / учорашній, / сьогоднішній, / завтрашній – / в полум'ї нових пожеж / вмере” [41, 8]. І хто ж він, оцей Шевченко-“футурист”? Справжній поет-революціонер, який незгірше за “ліфівців” уміє писати, скажімо, призначені для декламації “вірші-промови” (так стверджував Юрій Палійчук у статті 1928 року “Нотатки до виробничого плану лівої поезії” [31, 409]), а ще – людина, яка сміливо рве суспільну конвенцію, як про те писав Гео Шкурупій у “Моїй ораторії”: “Європеєць / з ніг до голови, / улюбленець / гранд-дам / і панночок – / Ви / часто рвали / аристократичних / пристойностей / пута / і на Хрещатику / розмовляли / з проститутками...” [54, 326]. Я сказав би, що футуристична “деструкція” Шевченка мала своїм зворотним боком його “конструкцію” в образі “першого українського футуриста”. І про це, може, найкрасномовніше свідчить та обставина, що “реабілітаційна” “Повість про гірке кохання поета Тараса Шевченка” Шкурупія має два епіграфи, узяті із Семенка: перший (“Нині Шевченко під моїми ногами”) – з “Дерзань”, а другий (“Тарас Шевченко – / з черевом і мозком, / а не висхлі / підмашчені олією / мощі”) – зі щойно згаданої поезії “Без ікон і без трупів!!!” [55, 8].

Слід наголосити, що образ Шевченка-“футуриста” вперше зринув не в самих футуристів, а в їхніх запеклих опонентів з “Української хати”, власне кажучи, в “Етюді про футуризм” Микити Шаповала (Сріблянського), надрукованому в шостому числі журналу за 1914 рік. У цьому “Етюді...” Шаповал із неабияким пафосом писав: “У нас є лише один найвеличніший, феноменальний, божевільно-сміливий, патетичний, заплаканий, зі стисненими кулаками похований Шевченко, у нас є лише один футурист, єдиний будучий, неосудний українець” [40, 457]. Утім, мені здається, що в цей час починає формуватися ще один образ такого “справжнього футуриста” й “неосудного українця”. Ним був Григорій Сковорода. Згадаймо хоч би одного з чільних теоретиків українського модернізму Андрія Товкачевського, який 1913 року писав на сторінках тієї ж таки “Української хати”: природа створила Сковороду, мабуть, тільки заради того, щоб пересвідчитись у власній здатності “творити не лишень нікчемних фіглярів, а й богів” [46, 23]. Можна згадати і близького до футуристів Леся Курбаса. Кажуть, над його робочим столом висів каліграфічний квадрат роботи Георгія Нарбута з апокрифічною молитвою Сковороди: “Отче наш, іже еси на небі, ниспошли нам Сократа, щоб він навчив нас пізнати себе” [39, 99]. А ось як сприймав Сковороду Гнат Хоткевич. Харків, 1919 рік. З Пан-Іванівки, де похований Сковорода, приїздять люди й кажуть, що хотіли б відзначити 125-річчя з дня смерті філософа. Ясна річ, їм відповідають, що це не ювілейна дата, що треба зачекати ще 25 років, але ті люди стоять на своєму. І тоді українські заклади Харкова, а саме Українська гімназія ім. Грінченка, Учительська спілка, Кооперативна школа ім. Головачанського, вирішують улаштувати приурочене цій даті публічне свято з науковими доповідями. Гнат Хоткевич сприйняв цю подію як свідчення невмирущості людського в людині,

коли хочете, невмирущості української душі. Невипадково, писав він, саме тепер, “коли звір обнажився в людях і кров людську стало легше пролити як воду; коли життя людини стало дешевшим від життя пса; коли ніхто не хоче бути ні чесним, ні справедливим; коли батько боїться сина, а брат сестри; коли тільки й чуєш, тільки й бачиш, як ріжуть, б’ють, стріляють, палять; коли не зосталося вже нічого святого – ні Бога, ні любові, ні честі, ні науки, а все потопталося, обплювалося, обгадилося – словом, коли настали наші, трижди по трижди всенещасливі, божевільні, дикі, звірячі часи”, прості люди відчули “душевну потребу згадати Сквороду” [52, 9].

Та хіба тільки прості люди? Хіба не те саме бачимо в присвяченій Сквороді книжці Павла Тичини 1920 року “Замість сонетів і октав”, де змальовано фантазмагоричну картину доби, “коли звір звіра їсть”? Прикметно й те, що Тичина трактує тут Сквороду як символ української культури: “Ради бога, манжети надіньте, що-небудь їм / скажіть: вони питають, чи єсть у нас культура! / Якись цибаті чужоземці покурювали крізь пенсне. / А навколо злидні – як гудина, як гич! А навколо / земля, столочена, руда... / Тут ходив Скворода” [45, 78]. Чи не відлунням оцих рядків є слова Миколи Хвильового в новелі “Редактор Карк”: “...Може, тут десь проходив Скворода Григорій Савич, великий український філософ, а тепер, кажуть, могила бур’яном поросла й бджоли не гудуть біля дупла, тільки пчїлка іноді пролетить, і шумують революції, повстання на Україні знову” [51, 138]? А Тичина саме в цей час починає роботу над поемою-симфонією “Скворода”, яка за своїм задумом мала би стати “українським “Фаустом” ХХ століття. Можна згадати й те, що герой оповідання Сергія Пилипенка “Льодолом” словами Сквороди закликав людей прокинутись із житейської сплячки, що Михайло Івченко змалював образ Сквороди в повісті “Напоєні дні”, а Валер’ян Поліщук – у “біографічно-ліричному романі” “Скворода”, що Юрій Яновський писав про Сквороду-європейця в романі “Чотири шаблі”... Не кажу вже про наших неокласиків: Микола Зеров переклав кілька латинських віршів Сквороди, Юрій Клен розпочав свій шлях українського поета сонетом “Скворода”, Михайло Драй-Хмара робить Сквороду своїм “другим я” в поезії “Розлютувався лютий надаремне...”, Максим Рильський змальовує Сквороду в образі провісника нового світу в поезії “Китаїв”...

Додаймо до цього ще й цілу низку присвячених Сквороді наукових і публіцистичних праць. У 1920-х роках книжки та брошури про Сквороду писали Дмитро Багалій, Володимир Білий, Михайло Возняк, Павло Клепанський, Анатоль Котович, Іван Мірчук, Домет Олянчин, Софія Русова, Григорій Саливон (Тисяченко), Гнат Хоткевич, Михайло Яворський. Творчість Сквороди була докладно розглянута в тогочасних курсах історії української літератури Михайла Возняка, Олександра Дорошкевича, Сергія Єфремова, Володимира Коряка, Богдана Лепкого, Агапія Шамрая, в історіях української філософської та релігійної думки – згадаймо прайську книжку Дмитра Чижевського 1926 року “Філософія на Україні”, львівську книжку Михайла Грушевського цього ж таки року “З історії релігійної думки на Україні”, працю Миколи Сумцова “Історія української філософської думки”, цілком присвячену Сквороді, статтю Івана Мірчука “O słowiańskiej filozofii (Próba charakterystyki)”, надруковану 1927 року на сторінках варшавського часопису “Przegląd Filozoficzny”. А скільки тоді було написано про Сквороду блискучих академічних статей! Ось хоч би розвідки про його філософські погляди: “Теоретична філософія Г. С. Сквороди” Михайла Гордієвського (1923), “Розвиток етичних поглядів Г. Сквороди в зв’язку з його життям” Андрія Ковалівського (1924), “Основні проблеми сучасної теорії пізнання й філософія Г. С. Сквороди” Олександра Ладиженського (1927), “До характеристики філософського світогляду Сквороди (Вчення

Сковороди про матерію) Віктора Петрова (1927), “Tolstoj und Skovoroda, zwei nationale Typen” Івана Мірчука (1929), “Г. С. Сковорода и немецкая мистика” (1929), “Skovoroda, ein ukrainischer Philosoph (1722–1794) (Zur Geschichte der “dialektischen Methode”)” (1929), “Філософична метода Сковороди” (1930), “Skovoroda und Angelus Silesius” (1930) Дмитра Чижевського. А ось статті про Сковороду з галузі філології: “Григорій Сковорода в українській літературі” Михайла Могиляньського (1920), “Мова і правопис в творах Г. С. Сковороди” Петра Бузука (1923), “Поетична творчість Гр. С. Сковороди” Андрія Музички (1923), “Плутарх у листуванні Сковороди” (1923) та “Вірші Сковороди й Мурет (До проблеми літературних джерел Сковороди)” (1924) Сергія Дложевського, “Мова творів Гр. Сковороди” Олекси Синявського (1924), “Григорій Сковорода й українське письменство” Миколи Плевака (1924), “Жидівська мова у Г. С. Сковороди” Віктора Іваницького (1928). І це далеко не вичерпний реєстр. Словом, можна впевнено стверджувати, що в 1920-х роках Сковорода опинився в центрі уваги наших письменників та інтелектуалів. Іще Павло Филипович у статті 1928 року “Українське літературознавство за 10 років революції” писав: “Інтерес до Сковороди взагалі був чималий, особливо в зв’язку з двохсотріччям народження...” [50, 497–498]. Це засвідчують і огляди присвяченої Сковороді наукової літератури: “Нові праці про українського релігійного мислителя Гр. Сковороду” В’ячеслава Заїкіна (1927), “Сковорода в західній літературі” Андрія Ковалівського (1929), “Neue Literatur über Skovoroda” Дмитра Чижевського (1929), “Сковорода в освітленні новітньої німецької літератури” Володимира Залозецького (1930). Дарма, що більшість із них з’явилася за кордонами УСРР.

Утім, усе це – не про футуристів, бо якраз їхня творчість чи не найкраще підтверджує думку Володимира Коряка, згідно з якою ті молоді ідеалісти, котрих називають “першими хоробрими”, – творці “жовтневої” України – у своїх інтелектуальних пошуках прямували від Сковороди до Маркса. Про це Коряк говорив у своїй доповіді “Сьогоднішня українська література”, виголошеній у Харкові, у Комуністичному університеті імені Артема, і надрукованій у його останній книжці “В боях: статті і виступи 1925–1930”. Після поразки УНР, казав він, коли найкращі українські письменники опинились за кордоном, “почався цікавий процес не тільки переоцінки цінностей, а власне – процес загибелі старої, буржуазної, української літератури” [26, 125]. І цю “смерть старої української літератури” на рівні ідей можна окреслити як рух від Сковороди до Маркса. Маючи на думці “перших хоробрих” та їхніх послідовників, Коряк прямо казав: “Всі їх питання, всі їх шукання проходили надзвичайно тяжкі філософські шляхи усвідомлення від Сковороди – до... Маркса” [26, 135]. Отже, у цій візії Сковорода постає втіленням ідейних координат “старої української літератури”, а Маркс – “нової”, тобто “жовтневої”. Звідси випливає, що для наших “лівих” 1920-х років було чинне гасло: “Геть Сковороду! Дайош Маркса!”. Звичайно, це гасло, як і всяке інше, не може ввібрати в себе всього розмаїття ідейних пошуків тодішніх “лівих”, та все ж таки, як на мене, воно виразно віддзеркалює їхню загальну спрямованість. Це був вияв тієї всеосяжної “енергії заперечення”, що породила стихію руйнації неймовірної сили. Це була та смерть “старої України”, що про неї писав іще в лютому 1917 року Василь Еллан-Блакитний – “фундатор жовтневої літератури”, як називав його Коряк у статті “Еллан” [25, 86]. Маю на думці Елланове послання “Україні”: “Хай згине Минуле в ім’я Будучини. / Церкви старовинні – в повітря! / Вишневі садки – під сокиру! / Прорвати Карпати тунелем! / Динамітом – пороги Дніпрові!” [14, 68].

Певна річ, ці запальні слова віддзеркалюють і позицію українських футуристів. Недарма їхній незмінний лідер Михайль Семенко ставив себе поруч із когортою

“перших хоробрих” – із тим-таки Елланом-Блакитним, з Андрієм Заливчим, Гнатом Михайличенком, Василем Чумаком. Уже в 1930 році, сперечаючись з Іваном Микитенком, він писав на сторінках “Нової Ґенерації”: “Тов. Микитенко! Завчїть раз назавжди: А. Заливчий, Г. Михайличенко, В. Чумак, В. Еллан – перші хоробрї й організатори радянської й пролетарської літератури. Крім цього – т. Семенко М. одночасно з ними *робив* таки цю саму роботу; і український футуризм був радянською течією *нарівні* з іншими, а не виступив *пізніше*...” [36, 33].

Ба більше: якраз у футуристів можемо знайти пряме протиставлення Сквороди та Маркса. Колективний голос “Нової Ґенерації” Дм. Голубенко в жовтневому числі журналу за 1928 рік подає матеріал за назвою “Історик літератури Шамрай”. Це нищівний відгук на друге видання підручника Аґапія Шамрая “Українська література – стислий огляд”. У цьому огляді Шамрай писав про Семенка таке: “Його поезія, в цілому талановита, але витворна, криклива, явно пересаджена з чужого ґрунту” [53, 160]. “Ну, а як же ж! – саркастично вигукує Дм. Голубенко. – Ні тобі хрущів над вишнями, ні тобі парубків у вишиваних сорочках не згадує!” [10, 246]. А потім уже трохи спокійніше пояснює: “Замість вітати поета, на якому позначилися інтернаціональні впливи й що поруч з Л. Українкою (для свого, звичайно, часу) дозволяє поставити українську літературу на спільну платформу зі світовими літературами, Шамрай, що для нього, очевидно, далеко дорожча була б література хатня або максимум загальнохutorянська, пише оту полонську нісенітницю про “явне пересадження” футуризму з “чужого ґрунту”. Аджеж, Шамраю, й марксизм не від Г. Сквороди пішов – то, може, теж “не дозволяєте?”... [10, 246]. На зорі футуризму, в 1914-му, Семенко міг собі дозволити розкіш кепкувати з марксистів, мовляв, “марксисти й прочі підлюди” тямлять у мистецтві приблизно так, як “корова в тих квітах, що топче”. Це він писав у передмові до свого “Кверо-футуризму” за назвою “Pro domo sua” [34, 268]. Але то було давно...

Дуже красномовна й та обставина, що футуристи не присвятили Сквороді жодного свого твору. Та навіть згадки про Сквороду на сторінках їхніх творів – явище, я б сказав, рідкісне, а в Михайля Семенка їх узагалі немає, попри те, що не тільки його публіцистика, а й поезія рясніє іменами. Згадаймо хоч би славетні рядки з його поезії 1916 року “Парикмахер”: “Сьогодні вдень мені було так нудно, / Ніби до купи зійшлися Олень, Вороний і Чупринка” [34, 47]. Або ось оці рядки з поезії “Естет”: “Сьогодні я солідний естет. / Розумє, свій смак зажмурь! / В душі моєї кабінеті / Edmond de Goncourt. // Справжнє аполонське натхнення – / Сріблянський заспокоїтись мусить. / Хто винен за таке сполучення – / Уїтмен і Валерій Брюсов! // Я недалеко від Пізи. / Срібло мандолінних струн. / Настирливо в очі лізе / З графікою Ковжун” [34, 52]. Одну-єдину згадку про Сквороду в поезії наших футуристів я знайшов у травневому числі “Нової Ґенерації” за 1928 рік. Вона зринає ось у цих рядках віршованого послання Олександра Коржа до Ґео Коляди, де Корж говорить про те, як вони вдвох у 1920–1922 роках навчалися в Харкові на Педагогічних курсах імені Сквороди: “Коляда! / Мій давній друже / любий. / Я / оце / ті часи пригадав / як були ми / вкупі. / Пригадуєш / Харків – / педкурси ім. Сквороди. / Батькову / драну чумарку / доносивав / ти / із неї / настирливо / виглядало клоччя чи / вата. / Ех, брате! / Ну та не згадувати / біди” [24, 342].

Утім, ставлення футуристів до Сквороди досить виразно проступає в їхніх оцінках тих авторів, які любили нашого старого філософа. І тут на передній край виходить, поза сумнівом, Павло Тичина – поет, чю творчість (принаймні ранню) несила уявити без філософії Сквороди. Слід сказати, що в поезії Тичини є чимало рис, які еднають її з футуризмом. Не без підстав Тичину

шанував один із найбільших поетів-футуристів Володимир Маяковський. Ілля Сельвінський згадував, що вперше почув про Тичину саме від нього. Мовляв, якось у 1921 році вони сиділи в кав'ярні імажиністів "Стоїло Пегаса" на Тверській і Маяковський, зачитувавши з пам'яті тичинівську "Фугу", сказав: "А поет він міцний. Наш поет... Хлебніковська сила!" [49, 14]. І це була найвища похвала, бо Маяковський уважав Хлебнікова своїм учителем. А от для українських футуристів Тичина аж ніяк не був "наш". На запитання одного з читачів "Нової Ґенерації", чи правда, що Тичина "більше ніж на половину футурист", редакція в липневому числі журналу за 1928 рік дала ось таку чітку відповідь: "Тичина такий же футурист, як ви – Кольський півострів. По-перше, Тичина – євнух, це щодо динаміки й поетичної активності, по-друге, він 100%-во стилізатор і кустарник" [29, 62]. І вжиті тут слова "євнух", "стилізатор", "кустарник" – далеко не найобразливіші з тих, що лунали від футуристів на адресу Тичини. Футуристи взагалі заперечували усталений (чи, як вони казали, "офіційний") у 1920-х роках погляд на Тичину як на поета, чия творчість є початком нової епохи в історії української літератури. Наприклад, у сьомому числі празького часопису "Nové Rusko" за 1928 рік Антін Павлюк подав огляд сучасної української літератури. І з приводу цього огляду автор під ініціалами О. М. (Олександр Мар'ямов?) у листопадовому числі "Нової Ґенерації" за цей-таки рік робить ось таку прикметну іронічну репліку: "...Нас трохи дивує, чому саме автор статті пішов шляхом найменшого опору й зрекламавав П. Тичину як автора, що "почав нову епоху в українській літературі" й т. п., – аджеж у Празі, здається, нікому підтримувати цю "офіційну", а по суті невірну теорію, що викривлює співвідношення творчих сил у сучасній українській літературі. Напр., навіщо називати П. Тичину "геніальним"? Цей необережний вислів може привести до низки прикрих наслідків: захвалений Тичина почервоніє, піддурені читачі "Nové Rusko", ознайомившись з віршами Тичини, піддадуть у сумнів творчі досягнення української революційної літератури і "небезызвестный" Ол. Дорошкевич скаржитиметься всюди, що його монополію визнавати Тичину за генія порушено. Словом – нехорашо" [5, 336]. Тичина, переконували футуристи, – це явище, з яким слід боротися. Чи не найвиразніше ця думка звучить в "Етюдах" Гео Коляди, надрукованих у жовтневому числі "Нової Ґенерації" за 1928 рік. Мовляв, Тичина – це "самий поганий поет" сучасності, пещений чоловік, який "кохається в космічній гармонії та в музиці мідяних сурм архангелів. Він описав вітер ззаду і спереду і в такий же спосіб якусь мадонну... Я заявляю: всеукраїнська нудота топить літературу. Молоді паростки вона позбавляє сонця. Треба боротись з нею. Геть оцю моду, що репрезентується П. Тичиною!" [23, 236].

А щό конкретно закидали футуристи Тичині? Багато чого. Наприклад, брак належної культури. Про це прямо писав Дм. Голубенко в матеріалі за назвою "Обличчя літературного фронту ("Молодняк", "Гарт", "Вапліте")", поданому в листопадовій книжці "Нової Ґенерації" за 1927 рік [11, 54]. Ще більше їх дратувала "реакційність" Тичини, тобто його, як їм здавалося, відстороненість від бурхливих революційних подій, його, коли хочете, незануреність у біжучий момент, відставання від часу. "П. Тичина, – писав у квітневому числі "Нової Ґенерації" за 1928 рік Л. С. (Леонід Скрипник?), – глибоко *реакційний* поет" [4, 302]. І далі: "...Тичину *тягне за собою час* – ось чому він не кидає ідей революційних – він переживає на три роки пізніше те, що стало революційною дійсністю" [4, 302]. Та, певно, найбільше футуристів дратував у Тичині його образ генія, богонатхненного поета, котрий вслухається в музику небесних сфер, а також глибоко релігійне підложжя і його світогляду, і його поетичних візій. Згадаймо хоч би "радіопародезу" Едварда Стріхи на "Сонячні кларнети"

в січневому числі “Нової Ґенерації” за 1928 рік: “Я – Дух, я – Бог, я – Саваоф! / Космічні Грамофони / Мені наярюють: тьох! тьох! – / Танцюють всі плафони. / Я був не Я. Не Ви. Ніхто. / Навколо – грубі люди, / А на мені – святий хітон, / В епітрахилі груди...” [42, 29]. Трохи згодом, у жовтневому числі журналу за цей-таки рік, Семенко в полемічному “Листі до молодих поетів” прямо назве Тичину “попом”. Саркастично переказавши чийсь слова: “Це все – політика, / а поет / жити мусить / своїм космічним прозрінням – / як стародавня Піфія / або сучасний Павло Тичина” [35, 207], – він риторично вигукує: “Чи будівництво соціалізму тепер / в нас, / чи лиха година? / Чому ж / замість техніків / редактори в нас – / попи / павли / тичини?” [35, 207]. Словом, поезія Тичини – це “вічні віршики”, тільки що обліті “пролетарським соусом”, яскравий приклад такого нелюбого для футуристів “великого мистецтва”, що мусить умерти, поступившись місцем “великій техніці”.

Не залишилась поза увагою футуристів і та обставина, що поезія Тичини значною мірою інспірована філософією Сковороди. У 1928 році у видавництві “Книгоспілка” побачила світ книжка Володимира Юринця “Павло Тичина. Спроба критичної аналізи”, а в січневому числі “Нової Ґенерації” за 1929 рік футуристи дали їй оцінку. Спершу в спеціальній анотації редакція журналу зауважила таке: “На жаль, т. Юринець дебютував цією книжкою невдало, підходячи до П. Тичини не з ланцетом марксистської критики, а з непротивленськи-розпростертими об’ймами толстовського вегетаріанця” [17]. Мабуть, згадка про “толстовського вегетаріанця” – це натяк на знущальний закид Леніна на адресу Толстого у статті 1908 року “Лев Толстой как зеркало русской революции”: мовляв, “толстовство” – це коли якийсь інтелігентик, істерично б’ючи себе на людях у груди, каже: “Я поганий, я гидкий, але я займаю моральним самовдосконаленням; я вже не їм більше м’яса, а харчуюсь рисовими котлетками” [28]. А далі “Нова Ґенерація” подає присвячений книжці Юринця матеріал Дм. Голубенка за назвою “Розмова двох на перехресті”. Він має форму діалогу між Юринцем та Дм. Голубенком: репліки Юринця (В. Ю.) – то цитати з книжки “Павло Тичина”, а репліки Дм. Голубенка (Д. Г.) – блискітки іронії з приводу тих цитат. Можливо, діалогічна форма є тут відлунням трохи ранішої “Зустрічі на перехресній станції”, а можливо, – алюзією на діалоги Сковороди. Так чи інакше, у цій “Розмові...” зринають дві колоритні згадки про нашого старого філософа. Ось перша з них:

“В. Ю. Зверну увагу на дивний факт, що в Тичини нема мотиву барикади, що було б дуже природне в революційній ліриці. Видно, що Тичину не вабить вулиця революційного руху в момент найвищого напруження й палахкотіння революційної бурі.

Д. Г. Далеко цікавіше сидіти вдома й писати про Сковороду” [12, 53].

Ясна річ, оце ущипливе зауваження про Тичину, який десь у 1918 році почав працювати над величезною поемою-симфонією “Сковорода”, було покликане увиразнити відірваність поета від життя, тобто те, що він живе у своєму власному паралельному світі, отже, його не можна вважати співцем революції.

А наприкінці “Розмови...” зринає ще одна згадка про Сковороду:

“В. Ю. Я мрію про час, коли марксизм, ленінізм, як теорія в її чудовому мереживі думки...

Д. Г. ???

В. Ю.... зробиться справжньою зброєю, власністю наших письменників... тим великим посудом, де кипітиме їхня... революційна пристрасть.

Д. Г. Маєте рацію. Проте не треба мріяти. Треба реально розраховувати. Ваша мрія лишиться мрією, поки ви будете апостолом Володимиром святого Павла Тичини. Захоплені високими іманентними, абстрактними якостями

Тичининої поезії, ви всіляко намагаєтеся з Тичини зробити чи не навіть якогось пролетарського ідеолога. Важка й невдячна це праця. Можна написати про Тичину цілу критичну бібліотеку, а з білого чорного все одно не зробите. Тичина – типовий назадник, з його протиставленням поетичної правди – життєвій, з його застилюванням сучасного життя під ідеалістичні фасони. Він був би ідеологом, ба навіть і другим Сквородою, – але саме за Сквородиних часів. Тепер – “футуристам лафа” й Тичини виглядають справжнім анахронізмом. Наблизити Тичину до сучасності – неможливо. Це – мертвий поет, і ви, садовлячи його на крісла сучасних класиків, тільки шкодите сучасному суспільству. Подивіться, які “чудові” в Тичини ліричні вірші й які нудні та бездарні останні два друковані в “Вапліте” – “На смерть Сакка й Ванцеті” та “Х Жовтень”. Там, де справа заходить за пекучі потреби сучасного життя – там Тичина цілковитий імпотент; хоч на Сквороду, то може бути й потентом. А втім – бувайте. Нам не по дорозі? Ви куди? Праворуч і вниз? Ну, а я ліворуч!” [12, 54].

“Типовий назадник”, “стилізатор”, “ідеаліст”, “імпотент”... Певна річ, надруковані в п'ятому, останньому, числі журналу “Вапліте” – якраз перед романом Хвильового “Вальдшнепи” – поезії Тичини “На вбивство Сако й Ванцеті” та “І од царів, і од вельмож...” навряд чи належать до його вершинних здобутків. Але навіть якби й належали, це все одно не врятувало б його від радикальної футуристичної “деструкції”. А “деструкція” Тичини була водночас “деструкцією” його кумира Сквороди.

Ще один приклад такої “деструкції” Тичини та його “сквородинства” знаходимо в листопадовому числі “Нової Ґенерації” за 1929 рік, у якому Володимир Ковалевський подав іронічно-знущальний відгук на статтю Костя Буревія “Боротьба за радість: творчий шлях П. Тичини”, надруковану цього ж таки року в сьомому числі журналу “Червоний шлях” [8]. “Стаття “Боротьба за радість”, – каже Ковалевський, – увійде в історію літератури як зразок сміливого замаху на видатну й, безумовно, суцільну історичну постать. В українській літературі таких зразків ще не було. Зробити революціонера з нашого українського поета – старичка Павла Григоровича Тичини – аж надто безнадійна справа, і за неї може братися тільки той, у кого серце вщерть сповнене революцією. Бо Тичина – “це ж той самий ясний, благодатний і спокійний розум, що був навчителем Л. Толстого, і оті всі непротивлення злу й царства божі внутрі нас пішли у Толстого від того ж Григорія Сквороди, на що звертав увагу й сам яснополянський філософ...”. Цитата чудесно викриває класову змичку Буревія з толстовськими євангелістами й доводить, що в таких критиків “серце сповнене вщерть революцією” божественного, солодко-демократичного ґатунку. Розшукали ми її в тій самій Буревієвій статті “Боротьба за радість” й підмінили все, що стосується Тичини – Буревієм, а що Сквороди – Тичиною. Ця невеличка нечесність наголосила затушковані від Буревія моменти...” [22, 46].

Маю сказати, що наші футуристи взагалі не любили Льва Толстого. Він виступав для них у ролі перейденого етапу мистецтва. Згадаймо хоч би Гео Шкурупія, який у статті “Чому ми завжди на барикадах”, надрукованій у листопадовому числі “Нової Ґенерації” за 1927 рік, риторично питає: “Невже, пишучи про революцію, про сучасне, ми мусимо обов’язково писати так, як писав Толстой, як писали європейські класики про добу, в якій жили вони?” [57, 32–33]. А рівно через рік Шкурупій іще раз повторить цю саму думку у спрямованій проти “Нового ЛЕФа” полемічній статті “Сигнал на сполох друзям – фальшива тривога”: “Війну й мир 1914–1918 років не можна формувати так, як формовано “Війну й мир” Толстого...” [56, 329]. Та ще більше наші футуристи не любили філософію Толстого. Про це чи не найкраще свідчить стаття Дмитра Бузька

“Проблематична “проблемність” (протест читача)”, надрукована в жовтневому числі “Нової генерації” за 1927 рік. Вона розпочинається так: “Ще з юнацьких днів я палко ненавидів Л. Толстого. Не так, звичайно, Толстого, як толстовство” [7, 58]. І далі: “Він великий майстер слова. Це безперечно. Та чому ж він через це саме має бути знавцем філософії, майстром глибоких проблем людського світогляду?” [7, 58]. Як гадає Бузько, філософія Толстого – це не що інше, як “ілюстрація всеросійської нецивілізованості” [7, 58]. А пояснюючи свою думку, він далі каже: “Ненавидів я в Л. Толстому його позу навчителя людства саме тому, що в цей час старанно студіював філософію, і мене вражав контраст між скромною мовою справжніх знавців справи і цим насकोком на складні проблеми з боку російського графа у мужицькій сорочці” [7, 58]. Не меншу неприязнь викликало у футуристів і “сковородинство” Толстого. Толстой і справді був прихильником ідей Сковороди. Олександр Ізмайлов у статті “Две легенды (Лев Толстой и Григорий Сковорода)”, надрукованій на шпальтах “Русского слова” 3 листопада 1910 року, згадував, як колись у розмові з ним Толстой говорив про Сковороду таке: “Багато в його світогляді є дивовижно близького мені. Я недавно ще раз його перечитав. Мені хочеться написати про нього. І я це зроблю. Його біографія, мабуть, іще краща за його твори, але які гарні й твори!” [19]. У травні 1907 року Толстой написав оповідання про Сковороду. І в ньому зринає кілька тез, які свідчать про досить глибоке розуміння науки Сковороди. Ось одна з них: “Сковорода вчив, що святість життя – тільки в справах добра” [47, 410]. А через тиждень після появи публікації Ізмайлова Толстой тікає з Ясної Поляни. У цьому останньому і, я б сказав, відчайдушному кроці генія сучасники побачили не що інше, як спробу повторити “втечу від світу” Сковороди... [1, 4]. І все це “сковородинство” Толстого, тобто всі його “непротивлення злу й царства божі внутрі нас”, Володимир Ковалевський проектує на Павла Тичину. Навіть називаючи Тичину “старичком” – поетові було на ту пору всього тридцять вісім, – Ковалевський натякає на “старчика” Сковороду.

Та, мабуть, іще виразніше ставлення футуристів до Сковороди можна побачити з відгуку О. К. на повість Михайла Івченка “Напоєні дні”. Цей відгук був надрукований у травневому числі “Нової генерації” за 1929 рік у рубриці “Блокнот Нової генерації”. Хто ховається за ініціалами О. К., напевно не знаю. Можливо, Олександр Корж, можливо, Олексій Капплер. Схиляюся до думки, що це був усе-таки Корж, бо Капплер про Сковороду, здається, ніколи нічого не писав, а от Корж писав та ще й навчався на Педагогічних курсах імені Сковороди. Зрештою, це не міняє суті справи, оскільки “Блокнот Нової генерації” виражає позицію всієї редакції. У вересневому числі журналу за 1928 рік сказано дослівно таке: “кожний ініціал” у “Блокноті Нової генерації” “висловлює думку редакції...”, а не якусь “вільну” думку “вільного” літератора” [37, 190]. Ось так.

Навряд чи помилюся, коли скажу, що повість “Напоєні дні” – це найпопулярніший твір Михайла Івченка. Принаймні його не раз видавали. Останнє прижиттєве видання твору побачило світ у львівському видавництві “Ізмарагд” 1938 року. Потім, у 1946 році, повість була надрукована в Зальцбурзі, у видавництві Петра Волиняка “Нові дні”. Уже в 1990 році повість іще раз надрукувало київське видавництво “Дніпро” у збірці творів Івченка за назвою “Робітні сили”, підготовленій заходами Сергія Гальченка та Володимира Мельника. А вперше ця повість вийшла друком окремою книжечкою ще 1924 року у празько-берлінському видавництві “Нова Україна”. Тоді вона мала назву “В тенетах далечини: пам’яті Григорія Сковороди”. Через кілька років, у 1928-му, письменник включив її до своєї збірки “Землі дзвонять”, що побачила світ у

“Державному видавництві України”. У червні цього ж таки року книжка Івченка надійшла до редакції “Нової Ґенерації”. Але пройшов майже цілий рік, поки редакція журналу зуміла підготувати відгук, котрий, як сказано в редакційній нотатці, “дає змогу усвідомити праву небезпеку в нашій літературі” [18]. Цей відгук починається з тяжкого політичного звинувачення: “Автор твердо стоїть на... куркульському ґрунті. Обома ногами. І його серце, висловлюючися його ж словами, *вп’ялося в рілля*. Його філософська система – пантеїзм. Соціальна – хутір, земля... Оповідання збірки влучно добрано на те, щоб навіяти читачеві цей “пантеїзм під рідною стріхою” – апотеоз дрібновласницького, індивідуально-хліборобського життя” [6, 50]. Звичайно, про “пантеїзм” Івченка говорили й раніше. Але він поставав як питома риса Івченкового світогляду чи навіть його манери письма, без “соціального еквіваленту”. Наприклад, Олександр Білецький у статті “Про прозу взагалі та про нашу прозу 1925 року”, надрукованій у третьому числі журналу “Червоний шлях” за 1926 рік, писав: “Сила Івченка – в пантеїстичному ліризмі...” [2, 136]. Тим часом О. К. підкреслює якраз “соціальний еквівалент”. “Вступом-заспівом, – каже він далі, – служить перше оповідання: “Напоєні дні”. Тема: життя Григорія Сковороди, цього філософа-раціоналіста, що його автор чомусь перевернув на пантеїста-мрійника” [6, 50]. Звідки оця думка О. К. про те, що Сковорода був філософом-раціоналістом? Можливо, це відлуння міркувань про Сковороду Олександрі Єфименко, для якої наш старий філософ був “раціоналістом *ring sang*” [15, 21]. Саме так вона писала у своїй відомій статті 1894 року “Філософ из народа”. Можливо, це відлуння думок про Сковороду Миколи Сумцова, висловлених у вже згадуваній “Історії української філософської думки”, що була надрукована в Харкові 1927 року в другому-третьому числі “Бюлетеня Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди”. У цій праці Сумцов писав, що у творах Сковороди “*ratio* виступає гостро і ясно” [44, 73]. Але це другорядне питання. Куди більше важить те, що О. К. воліє бачити Сковороду якраз філософом-раціоналістом, тобто мислителем, схожим на самих футуристів, для яких раціоналізм був понад усе. Словом, зауваження про Сковороду-“раціоналіста” можна трактувати як свого роду “реабілітацію” Сковороди, схожу на “реабілітацію” Шевченка.

А далі О. К. закидає Івченкові те, що він не аналізує життя філософа, не шукає в ньому “соціальних чинників”, натомість “лірично оспівує його. Він підносить його до вічного ідеалу. Сковорода в нього дійсно святий. Понад життям стоять його “Напоєні дні”. Стиль оповідання – стиль релігійної поеми” [6, 50]. Та ще більше не влаштовує оглядача те, що в повісті Івченка Сковорода постає питоמו релігійним філософом. Ось він, наприклад, цитує слова Сковороди з “Напоєних днів”: “Образ – це символ, це відбиток у слові переживань. Це дух Божий, що розсіявся в природі, а людина відчула його й одбила в слові” [20, 42]. Як на мене, ця цитата засвідчує, що Івченко дуже глибоко й тонко – незгірше за Потєбню чи Дмитра Чижевського – зумів відчутти самісіньке єство сквородинської науки про “світ символів”. Але О. К. це не цікавить. Для нього це всього лише релігія, тобто, як казали футуристи, “мертвий культ”. “Звичайно, – продовжує О. К., – за релігією йде й відповідна “житейська філософія”” [6, 50]. Яка саме? Коли говорити коротко: філософія Правди-Христа, тобто відчуття богопошищеності світу, поєднане з вірою в те, що рано чи пізно Правда таки переможе Кривду. Ось приклад з “Напоєних днів”. Дід-пасічник каже Сковороді: “Ти будеш говорити про Бога, чисту совість, правду людську! Нащо й кому вони здались? Хто тепер живе по правді, хто шукає її? Нема її, ніколи не було й не буде!” [20, 28–29]. А Сковорода відповідає на те: “В кожного живе вона в серці. І колись настане час: прокинеться людина, – а навколо ранок, сонце сміється.

І засміється людина з радості великої й спізнає свого Бога, своє щастя” [20, 29]. Але оглядач нічого цього не розуміє. Він матеріаліст, типовий носій тієї “шлункової й черевної філософії”, що про неї писав колись Сковорода в притчі “Вдячний Єродій”. “Селяни скаржуться, – каже О. К., – що тяжко їм робити з порожнім шлунком. На це – рецепт: “...Держалося б тіло, було б здорове та радість була б у душі. Більше нічого й не треба. Ніколи не слід ганятися за багатством, бо воно до загибелі душі доводить”. “Ось як треба голодних повчати, – іронізує оглядач. – Ясно, – голодні селяни слухаються Сковороду, шанують його – разом із автором – за таке мудре повчання. І він іде собі далі й дивиться, як “на маленькому клаптику землі хтось творив велику містерію, спізнавши голос Бога”. Про Бога Сковорода на мить забуває лише тоді, як бачить, що в дівчини “ноги безтурботно розкидані. Біла сорочка закотилася поверх колін і лягла червоною мережею, як густим соком винограду. І звідти – смугляве, ніжне тіло з п’яними обрисами ліній”. Релігійність і порнографія завжди в парі” [6, 50–51]. Автор відгуку лукавить, бо вся “порнографія” полягає в тому, що Івченків Сковорода, побачивши свою сплячу красуню-наречену, “став навколішки й припав гарячими вустами в м’які теплі лінії смуглявої ноги. І тоді до млості заболіло серце. Дівчина солодко зітхнула, повернувшись на бік і ще глибше впірнула в сон” [20, 84]. А Сковорода відійшов від неї зі словами: “Боже! Боже! На Голгофу...” [20, 84]. Словом, він не забуває про Бога – він тікає від своєї коханої. Його серце поволі перетворюється на кригу: “І від того було без міри солодко. Солодко відчувати, як хтось просвердлює серце, а звідти плетється тепла кров, – краплина за краплиною спадає на дно криги. І тому сміявся. Думав: “Хай розростається крига”” [20, 85]. Аж ось і фінал: “На серці було спокійно й радісно. Радість! Щоб таке радість? Ось холоне серце! Останні краплини крові сідають на кригу. А тоді стає серце крижаним. На ньому замерзає навіки радість, щоб світити в білих променях по всьому світу. Світити в мандрівці, великій, безперестанній! Життя, як комета, що п’яна радісним блуканням у світах і не знає свого постійного шляху. Десь розпалиться, засяє великим огнем, а потім розсиплеться на дрібні шматочки – в туманність!.. Щоб знову родилося сонце, нове сонце, й по-новому засяяло світові. І так одвіку й довіку. А хто розкаже мінливу казку мандрівної комети?” [20, 88]. Ніхто не розкаже...

Через три місяці після появи рецензії О. К. на збірку “Землі дзвонять”, 14 вересня 1929 року, о 12.30, Михайла Івченка заарештують у справі Спілки Визволення України. 19 квітня 1930 року він буде звільнений з-під варті, але переживе страшну депресію. Письменник піде з життя 16 жовтня 1939 року.

Пізня осінь 1942-го. Український футуризм уже канув у Лету. Немає на світі ані Михайля Семенка, ані Гео Шкурупія, ані Дмитра Бузька... Усі вони загинули в катівнях НКВД у 1937-му. Гео Коляда поліг на фронті в 1941-му. Україна палає у вогні війни. 29 листопада, напередодні 220-ої річниці від дня народження Сковороди, Олександр Корж, який опинився в зоні німецької окупації, побував у Пан-Іванівці на могилі старого філософа. І під свіжим враженням від побаченого він пише поезію “На батьківщині Сковороди”. Вона звучить так:

Тут залишки старих лісів.
Горби, вали, баюри...
Послухати про літ часів
Прийду сюди у бурю.
Цей дуб розлогий над ставком –
Йому не менш літ треста!
Я земно кланяюсь чолом,
Шуміти прошу листя.

Здається просто: ну, вода,
Старезний дуб і вечір...
Тут, може, був Сковорода,
З рибалкою вів речі,
Або читав на самоті
Любимого Плутарха...
І так плив листик по воді,
Й жовтіла дуба арка [32].

Яка несхожа ця поезія на футуризм! І саме звернення до Сковороди, і спроба почути “літ часів”, коли навкруги руїна і смерть, й уклін рідній землі, і Плутарх зі своїм трактатом “De tranquillitate animi”, і відчуття спокою й самотини, а ще – власної зникомості й малості, бо щό таке наше життя, як не отой дубовий листочок, що пливе кудись по воді! Чи не згадував, бува, Корж, пишучи ці рядки, Івченкової повісті “Напоєні дні”?..

І якраз у цей сáмий час 66-річний автор “Manifeste du Futurisme” Філіппо Томмазо Марінетті прибув під Сталінград для інспекції восьмої італійської армії (Armata Italiana in Russia), яка вже через місяць буде вщент розгромлена в ході операції “Малий Сатурн”. Може, сáме в цих боях загинув під Сталінградом мій рідний дядько Василь Савченко – у день смерті йому виповнилося рівно двадцять. Я ще й досі пам’ятаю, як дрібно тремтіли руки моєї бабусі Ївги, коли вона через багато років після війни брала в поштаря кілька рублів пенсії за свого полеглого синочка і плакала... Марінетті був поранений, але йому вдалося повернутись на батьківщину. Він помре 2 грудня 1944-го в мальовничому гірському містечку Белладжо, що на березі глибоководого озера Комо. А 28 грудня цього ж таки року Аркадій Любченко, якого доля закинула в Потсдам, занотує у своєму щоденнику: “Повідомлення в пресі про смерть Марінетті. Цікава, яскрава постать. Скільки шуму було свого часу із тим футуризмом! Сам я, ще юнаком, не позбавлений був певного захоплення, хоч тоді й не міг докладно збагнути суті футуризму. Просто імпонувала екстраординарність, учудненість, сміливість і новизна, в якій вбачалось мені чимало революційного. А потім... потім гризся я з нашими хатніми футуристами, вбачаючи вже в тому футуризмі деструктивно-розкладову функцію, коли якраз для моєї нації найпотрібніше було втілення конструктивних засад... Пролетів взагалі, як вихор спочатку і як шелестливий вітрець потім, футуризм у всій Європі, помер і Марінетті. “Все тече”, – примітивно кажучи” [30, 424].

І коли покоління дітей Другої світової війни почало потроху розуміти, що “привид комунізму” – то таки справді жакливий привид, у пошуках Правди воно звертається до філософії Сковороди. Сáме тут, мені здається, слід шукати джерела культурного й політичного резистансу блискучої плеяди українських шістдесятників. Пригадаймо хоч би образ Сковороди-“перворозуму” в “Індустріальному сонеті” Миколи Вінграновського, варіації на теми Сковороди у Василя Симоненка, Івана Драча, Бориса Олійника, Дмитра Павличка, “Сад нетанучих скульптур” Ліни Костенко, поезію Василя Стуса, який з повним на те правом називав Сковороду одним зі своїх “найкращих друзів” [43, 10], публіцистику Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, сквородинські розвідки Валерія Шевчука... А по той бік “залізної завіси” Ігор Костецький назве Сковороду одним-єдиним навчителем модерної України (“Praeceptor Ucrainae” [27, 438]), людиною, котра репрезентує ту українську культуру, що “має вселюдське значення” [27, 459], Василь Барка окреслить своє життєве кредо словами: “Світ мене спіймав, але не вдержав”, – і стане самітником, як Сковорода [60], Дмитро Донцов присвятить останні дні свого життя праці над статтею “Дороговказ Григорія Сковороди нашій сучасності” – прикінцева сторінка рукопису так і залишилась у його друкарській машинці...

Аж ось і наше сьогодні. Кінець червня 2001 року. Золотоверхий Київ, що його так любив Сковорода. Папа Римський Іван Павло II виступає в Маріїнському палаці. Видатний церковний діяч, чю роль у новітній світовій історії важко переоцінити, а крім того, блискучий богослов, філософ, поет і поліглот, він говорить про глибоке християнське коріння нашої тисячолітньої духовної традиції. “Дорогі українці, – каже Понтифік, – якраз християнство дало натхнення вашим найвизначнішим мужам культури й мистецтва, воно

щедро зросло моральне, духовне й суспільне коріння вашої країни” [48, 5–6]. А далі Папа цитує всього лиш два рядки поезії Сквороди. Але щоб то за рядки! На хвилях їхнього ритму – і щемке відчуття зникомості всього земного, і чисті, мов роса, віра та надія, і любов як Божа присутність у світі:

Omnia praetereunt, sed amor post omnia durat.
Omnia praetereunt, haud deus, haud et amor [38, 1234].

По-нашому у б переклав їх так:

Все мина, лиш любов застається по всьому.
Все мина, та не Бог, не любов.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Багалей Д. Г.* С. Скворода и Л. Н. Толстой. Историческая параллель. – Харьков: Типография и литография М. Зильберберг и с-вья, 1911. – 8 с.
2. *Білецький О.* Про прозу взагалі й про нашу прозу 1925 р. // Червоний шлях. – 1926. – № 3 (Березень). – С. 133–163.
3. *Блакитний В. (Еллан).* Деякі уваги до пропозиції Аспанфут // *Лейтес А., Яшек М.* Десять років української літератури (1917–1927). Т. II. Організаційні та ідеологічні шляхи української радянської літератури / За заг. ред. С. Пилипенка. Вид. друге, значно доповнене та перероблене. – Харків: ДВУ, 1930. – С. 103–107.
4. Блокнот “Нової генерації” // Нова генерація. – 1928. – № 4 (Квітень). – С. 301–305.
5. Блокнот “Нової генерації” // Нова генерація. – 1928. – № 11 (Листопад). – С. 335–340.
6. Блокнот “Нової генерації” // Нова генерація. – 1929. – № 5 (Травень). – С. 45–56.
7. *Бузько Дм.* Проблематична “проблемність” (протест читача) // Нова генерація. – 1927. – № 1 (Жовтень). – С. 58–59.
8. *Буровій К.* Боротьба за радість: творчий шлях П. Тичини // Червоний шлях. – 1929. – № 7. – С. 89–105.
9. Бюлетень нового мистецтва // Нова генерація. – 1928. – № 9 (Вересень). – С. 195.
10. *Голубенко Дм.* Історик літератури Шамрай // Нова генерація. – 1928. – № 10 (Жовтень). – С. 238–249.
11. *Голубенко Дм.* Обличчя літературного фронту (“Молодняк”, “Гарт”, “Вапліте”) // Нова генерація. – 1927. – № 2 (Листопад). – С. 52–56.
12. *Голубенко Дм.* Розмова двох на перехресті // Нова генерація. – 1929. – № 1 (Січень). – С. 50–54.
13. *Домонтович В.* Емальована миска // *Домонтович В.* Проза. Три томи / Редакція й супровідна стаття Юрія Шевельова. – [Балтимор]: Сучасність, 1988. – Т. III. – С. 124–140.
14. *Еллан (Блакитний) В.* Твори: В 2 т. – Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1958. – Т. 1. – 299 с.
15. *Ефименко А. Я.* Философ из народа // Книжки недели. – 1894. – Янв. – С. 7–30.
16. *Єфремов С.* Історія українського письменства. Видання четверте з одмінами й додатками. – Київ; Ляйпціг: Українська накладня, 1919. – Т. II. – 459 с.
17. Зауваження редакції // Нова генерація. – 1929. – № 1 (Січень). – С. 4.
18. Зауваження редакції // Нова генерація. – 1929. – № 5 (Травень). – С. 3.
19. *Измайлов А.* Две легенды (Лев Толстой и Григорий Скворода) // Русское слово. – 1910. – № 253 (3 ноябрь).
20. *Івченко М.* Напоєні дні: повість. – Зальцбург: Видавництво “Нові дні”, 1946. – 88 с.
21. *Ільницький О.* Український футуризм (1914–1930) / Переклала з англійської Рая Тхорук. – Львів: Літопис, 2003. – 456 с.
22. *Ковалевський В.* [Рец. на: Буровій К. Боротьба за радість: творчий шлях П. Тичини] // Нова генерація. – 1929. – № 11 (Листопад). – С. 45–48.
23. *Коляда Г.* Етюди // Нова генерація. – 1928. – № 10 (Жовтень). – С. 236–237.
24. *Корж Ол.* Листи // Нова генерація. – 1928. – № 5 (Травень). – С. 341–343.
25. *Корж В.* Еллан // *Корж В.* В боях. Статті і виступи 1925–1930. – Харків: Література і мистецтво, 1933. – С. 85–89.
26. *Корж В.* Сьогочасна українська література (Доповідь у Комуністичному університеті ім. Артема) // *Корж В.* В боях. Статті і виступи 1925–1930. – Харків: Література і мистецтво, 1933. – С. 125–141.
27. *Костецький І.* Стефан Георге. Особистість, доба, спадщина // *Костецький І.* Тобі належить цілий світ: Вибрані твори / Видання підготував Марко Роберт Стех. – Київ: Критика, 2005. – 527 с.
28. *Ленин В.* Лев Толстой как зеркало русской революции // Пролетарий. – 1908. – № 35 (11 сентября).
29. Листування з редакцією // Нова генерація. – 1928. – № 7 (Липень). – С. 59–63.
30. *Любченко А.* Вертеп (повість). Оповідання. Щоденник / Упоряд., авт. післямов. В. А. Любченко; авт. передм., комент., приміт. І. А. Михайлин. – Харків: Основа, 2005. – 464 с.

31. *Палійчук Ю.* Нотатки до виробничого плану лівої поезії // Нова генерація. – 1928. – № 12 (Грудень). – С. 408–410.
32. *Рибальченко Р.* Корж Олександр Юхимович (1903–1984) // Електронне джерело [режим доступу: <https://www.proza.ru/2014/07/14/1568>].
33. *Ромов С.* Від дадаїзму до сюрреалізму // Нова генерація. – 1929. – № 9 (Вересень). – С. 33–52.
34. *Семенко М.* Вибрані твори / Упорядник Анна Біла. – Київ: Смолоскип, 2010. – 686 с.
35. *Семенко М.* Лист до молодих поетів: памфлет // Нова генерація. – 1928. – № 10 (Жовтень). – С. 203–212.
36. *Семенко М.* Ну й репліки // Нова генерація. – 1930. – № 10 (Жовтень). – С. 30–35.
37. *Семенко М.* Пашківль В. Атаманюка й снігова баба // Нова генерація. – 1928. – № 9 (Вересень). – С. 190–193.
38. *Сковорода Г.* Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Леоніда Ушкалова. – Харків; Едмонтон; Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. – 1400 с.
39. *Соболь В.* Григорій Сковорода і Лесь Курбас: у пошуках внутрішньої людини // Переяславські Сковородинські студії: Збірник наукових праць. Філологія. Філософія. Педагогіка. – Переяслав-Хмельницький: ФОП О. М. Лукашевич, 2013. – Вип. 2. – С. 99–107.
40. *Сріблянський М.* Етюд про футуризм // Українська хата. – 1914. – № 6. – С. 449–465.
41. *Стріха Е.* Без ікон і без трупів!!! // Нова генерація. – 1928. – № 7 (Липень). – С. 5–8.
42. *Стріха Е.* Радіопародези // Нова генерація. – 1928. – № 1 (Січень). – С. 29–30.
43. *Стус В.* Зимові дерева: перша збірка поезій. – [Балтимор]: Видавництво “Література і мистецтво”, 1970. – 206 с.
44. *Сумцов М.* Історія української філософської думки // Бюлетень Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковорода. – Харків, 1926–1927. – № 2–3. – С. 51–74.
45. *Тичина П., Рильський М.* Вибране / Передмова та коментарі А. В. Ушкалова. – Харків: Фоліо, 2011. – 538 с.
46. *Товкачевський А.* Григорій Савич Сковорода. – Київ: Життя й мистецтво, 1913. – 67 с.
47. *Толстой А.* Сковорода // *Толстой А.* Полное собрание сочинений. – Москва: Гослитиздат, 1956. – Серия 1. – Т. 40. – С. 406–412.
48. *Ушкалов А.* Григорій Сковорода. – Харків: Фоліо, 2009. – 123 с.
49. *Ушкалов А.* Два світлі генії поезії // *Тичина П., Рильський М.* Вибране / Передмова та коментарі А. В. Ушкалова. – Харків: Фоліо, 2011. – С. 3–18.
50. *Филитович П.* Українське літературознавство за 10 років революції // *Филитович П.* Література: Статті, розвідки, огляди. – Нью-Йорк; Мельбурн: УВАН у США, 1971. – С. 491–527.
51. *Хвильовий М.* Твори: У 2 т. – Київ: Дніпро, 1990. – Т. 1: Поезія. Оповідання. Новели. Повісті / Упоряд. М. Г. Жулинського, П. І. Майдаченка; Передм. М. Г. Жулинського. – 650 с.
52. *Хоткевич Г.* Григорій Савич Сковорода. (Український фільософ). Короткий його життєпис і вибрані місця з творів та листів. З нагоди 125-літньої річниці з дня смерті. – Харків: Союз, 1920. – 168 с.
53. *Шамрай А.* Українська література. Стислий огляд. Вид. 2-е, виправлене. – Харків: Рух, 1928. – 220 с.
54. *Шкурупій Г.* Моя ораторія // Нова генерація. – 1928. – № 5 (Травень). – С. 325–328.
55. *Шкурупій Г.* Повість про гірке кохання поета Тараса Шевченка // Нова генерація. – 1930. – № 5 (Травень). – С. 8–17.
56. *Шкурупій Г.* Сигнал на сполох друзям – фальшива тривога // Нова генерація. – 1928. – № 11 (Листопад). – С. 327–335.
57. *Шкурупій Г.* Чому ми завжди на барикадах // Нова генерація. – 1927. – № 2 (Листопад). – С. 30–34.
58. *Marinetti F.-T.* Manifeste du Futurisme // *Le Figaro*. – Paris. – 1909. – 20 Février. – P. 1.
59. *Marx K., Engels F.* Manifest der Kommunistischen Partei. – London: Gedruckt in der Office der “Bildungs-Gesellschaft für Arbeiter” von I. E. Burghard, 1848. – 23 S.
60. *Rubchak B.* From Strength to Strength: Observations on Hryhorij Skovoroda and Vasyľ Barka // *Hryhorij Savyc Skovoroda.* An Anthology of Critical Articles / Ed. by R. H. Marshall, Jr. and Th. E. Bird. – Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1994. – P. 159–185.
61. *Schkurupij G.* Маніфест Marinetti і панфутуризм // *Леїтес А., Яшек М.* Десять років української літератури (1917–1927). Т. II. Організаційні та ідеологічні шляхи української радянської літератури / За заг. ред. С. Пилипенка. Вид. друге, значно доповнене та перероблене. – Харків: ДВУ, 1930. – С. 123–125.

Отримано 23 вересня 2016 р.

м. Харків